

ком времени и пространстве, которые существуют на раннем этапе формирования и развития армянской мифологии.

THE METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF STUDYING ANCIENT LAYERS OF ARMENIAN MYTHOLOGY

P. A. BARSEGHYAN

From the point of contemporary religious studies, philosophy and comparative mythology the article examines the methodological principles of studying ancient layers of Armenian mythology. The author analyzes the general concepts and basic principles for the approaches and ideas on way of thinking, imagination, world view, world comprehension, mythological space and time special to the mythological systems of all nations which also existed in the ancient layers of Armenian mythology and played an important role in formation and development of Armenian mythological system.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿՐՈՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

Ա. Գ. ՔԱԼԱՇՅԱՆ

Փիլ. գիտ. թեկն., դոցենտ

Իբրև ուրույն գիտական ուղղություն՝ պատմական կրոնագիտությունն օրգանապես կապված է հասարակության և հոգևոր կյանքի պատմության, հոգևոր մշակույթի զարգացման օրինաչափությունների և դրանց տեսական յուրացման հիմնախնդիրների համակարգային ուսումնասիրության հետ: Այդ գործոններով թելադրված՝ տեսական գիտելիքների համակարգում պատմական կրոնագիտությունը կարևորվում է մի շարք այլ տեսանկյուններից ևս:

Քանի որ **կրոնը, հավատքային առանձնահատկություններից զատ, խտացված կերպով արտահայտում է նաև հասարակության հոգևոր փորձը**, տեսական մտքի համար այն հանդես է գալիս երկակի նշանակությամբ՝ **իբրև հասարակության հոգևոր կյանքի և հոգևոր մշակույթի անքակտելի մաս և, միաժամանակ, իբրև հասարակության պատմության բաղադրատարր**: Այդ տեսանկյունից ավելի քան ակնհայտ է, որ **հասարակության պատմության համակարգային վերլուծությունը թերի և միակողմանի կլինի առանց հոգևոր կյանքի օրինաչափությունների և դրսևորումների ուսումնասիրության, իսկ վերջինս չի կարող ամբողջական տեսք ունենալ առանց կրոնների պատմության**: Պատմական կրոնագիտության տեսական նշանակությունը կարևորվում է նաև կրոնների էության բացահայտման և բարեշրջման օրինաչափությունների ուսումնասիրության տեսանկյունից: Պատմական կրոնագիտության հիմնարար սկզբունքները թույլ են տալիս քննաբար յուրացնել և արժևորել նաև **կրոնական համակարգերի պատմական ժառանգորդության ընդհանրական օրինաչափությունները**: Այդ համատեքստում է կարևորվում և

այն, թե կրոնական համալիրի օրգանական տարրերն ինչ ազդեցություն են գործում անհատական, հասարակական հոգեբանության և ազգային հոգեկերտվածքի վրա, ինչպես են վերածվում պրակտիկ գործունեության ազդակների, գաղափարների, տեսությունների, աշխարհայացքի և այլն:

Պատմական կրոնագիտության հիմնահարցերի ուսումնասիրությունն օրգանապես կապված է նաև **հարակից գիտությունների** (փիլիսոփայություն, սոցիոլոգիա, պատմություն, մարդաբանություն, ազգագրություն, հնագիտություն և այլն) **հետ**: Պահանջվող ուշադրություն պետք է դարձնել և այն իրողության վրա, որ **օրգանապես կապված լինելով տեսական մտքի և հասարակական պրակտիկայի փոփոխությունների և զարգացման գործընթացների հետ՝ պատմական կրոնագիտությունը ևս հանդես է գալիս իբրև փոփոխվող և զարգացող դինամիկ համակարգ**:

Պատմակրոնագիտական վերլուծություններն անխզելիորեն կապված են այնպիսի հիմնահարցերի պարզաբանման հետ, ինչպիսիք են՝ **«կրոն» հասկացության իմաստային վերլուծությունը, պատմական կրոնագիտության համակարգի, հիմնական դպրոցների կայացման փուլերի և պատմակրոնագիտության մեթոդների առանձնահատկությունների պարզաբանումը**:

Կրոն (religio) տերմինը¹ շրջանառության մեջ է դրվել 3ին Հռոմում I դարում: Նախապես այն օգտագործվել է բավականին տարողունակ բովանդակությամբ և հավաքական կերպով նշանակել է **այն ամենը, ինչը կապված է եղել դիցապաշտության հետ** (այդ թվում՝ դիցաբանական աստվածների մասին պատկերացումները, պաշտամունքային գործունեության հետ կապված կարգավորման ու պրակտիկ հարաբերությունները և այլն): Այն միանգամայն այլ իմաստ է ձեռք բերել քրիստոնեության շրջանակներում, որը «կրոն» տերմինը կիրառել է միայն

¹ Հիմք ընդունելով համեմատական լեզվաբանության տվյալները՝ արդի կրոնագիտությունը «կրոն» տերմինը ստուգաբանում է մի քանի նշանակությամբ: Առավել ընդունելի են համարվում հին հռոմեական երկու տարբերակները: Առաջինը (ցիցերոնյան տարբերակ) «religio»-ն մակաբերում է հռոմեական «relegere» (հետ գնալ, վերադառնալ, կրկին ընթերցել, հավաքել, հայել, մտորել) տերմինից և կրոնը բնութագրում է իբրև «աստվածավախություն», «աստվածների պաշտամունք», «այն ամենի խորագին քննություն, ինչը կապ ունի աստվածների պաշտամունքի հետ»: Ըստ երկրորդ (Լակտանցիուսի) տարբերակի «religio»-ն ծագել է լատիներեն «religare» (վերցնել, կապել, շաղկապել, կաշկանդել) տերմինից և նշանակել է «Աստծու հետ միավորող հանգույց, Աստծուն ծառայելու և բարեպաշտությամբ խոնարհվելու կապվածություն»: «Կրոն» տերմինն այս ստուգաբանությամբ ամրագրվել է քրիստոնեության մեջ, որը հետագայում լայն տարածում է գտել Եվրոպայում և քրիստոնեական Արևելքում:

Ֆրանսիացի լեզվաբան Է. Բենվենիստի կարծիքով «religio» տերմինը և՛ իմաստային առումով, և՛ ձևաբանորեն կապված է «religare» տերմինի հետ և բառացի նշանակում է բարեպաշտություն կամ երկյուղածություն: Նա համարում է նաև, որ տերմինը նախապես «սուբյեկտիվ հակվածություն է ունեցել» և օգտագործվել է կրոնական վախի հետ կապված «ինքնաբերական գործունեություն» նշանակությամբ: Այդ իսկ պատճառով էլ գիտնականը քրիստոնեության կողմից «religare»-ի օգնությամբ մակաբերած «միմյանց կապել» իմաստը պատմական սխալ է համարում, քանի որ, ըստ նրա, այդ պարագայում «religio»-ն պարզապես դառնում է «Աստծու և հավատացյալի միջև առկա օբյեկտիվ ու պարտադիր կապ»: Այդ ամենի մանրամասները տես Религиоведение: Энциклопедический словарь. М., 2006, с. 872; Пивоворов А. В. Философия религии. М., 2006, с. 16; История религии (учебник. Под общ. ред. И. Н. Яблокова). В 2-х томах. Т. 1, М., 2002, с. 17-19 և այլն:

սեփական հավատը բնութագրելու համար, իսկ մնացյալ բոլոր կրոնները որակել է «հեթանոսություն» տերմինով: **Այդ նշանակությամբ էլ «կրոն» տերմինը ներմուծվել է եվրոպական լեզուներ:**

Քրիստոնեական աստվածաբանության շրջանակներում միջնադարում ձևավորվել է տերմինի «ընդարձակ» մեկնությունը, որը «միջնորդավորված» իմաստով «կրոն» էր համարում նաև հեթանոսությունը: Սակայն քրիստոնյա աստվածաբանները «religio» ասելով հասկանում էին միայն «իրական կամ հայտնութենական կրոնը»՝ քրիստոնեությունը, որը հակադրում էին մինչքրիստոնեական շրջանի «դիվական (դեմոնիստական) կեղծ կրոններին»: Այդ մոտեցումն աստվածաբաններին թույլ էր տալիս հետամուտ լինել մեկ այլ նպատակի ևս՝ «հեթանոսական կրոնները» վերջնականապես օտարել իրենց մշակութային հիմքերից և «անհրաժեշտ օգտակարության» դիրքերից անտիկ մշակույթը կապել բացառապես քրիստոնեական աշխարհընկալման հետ²:

Տեսական և պրակտիկ գործունեությունը պայմանավորված՝ «կրոնի» բովանդակային ուսումնասիրության միանգամայն նոր փուլ է սկզբնավորվել XVII-XVIII դարերում, կրոնագիտության «էմպիրիկ» (փաստական) հիմքերի ձևավորման շրջանում: Այս փուլում բացառիկ դեր են կատարել արևելյան (հինդուիզմ, կոնֆուցիականություն, դաոսականություն, սինտոիզմ, իսլամ և այլն) կրոնների, ինչպես նաև՝ Աֆրիկայի, Ամերիկայի, Օվկիանիայի առանձին կղզիների վաղ հավատալիքների³ պատմատեսական վերլուծության և ընդհանրացման վրա հենված կրոնի փիլիսոփայական սահմանումները: Այդ համատեքստում մեծ

² Ռուս խորհրդային կրոնագետ Ն. Կապուստինը հեթանոսությունը քրիստոնեականացնելու այդպիսի օրինակ է համարում նախամիաստվածության մեկնություններից մեկը: Այդ առնչությամբ նա գրում է. «XVII դարում տարածվեց այն տեսակետը, որ Աստծու կողմից «իրական» կրոնը հայտնությամբ տրվել է Ադամին, բայց հետագայում հեթանոսներն աղավաղել են այն: Առավել «մաքուր» ձևով այն պահպանվել է քաղղեացիների մոտ, նրանցից անցել պարսիկներին, հրեաներին ու եգիպտացիներին: Մովսեսն, այն ընդունելով վերջիններից, փոխանցել է Օրփեոսին, որն էլ տարածել է հույների մեջ: Օրփեոսի մեկնությամբ «իրական» հավատը Պլատոնի և նորապլատոնականների միջոցով հասել է քրիստոնյաներին»: Տե՛ս Капустин Н. С. Особенности эволюции религии. М., 1984, с. 67.

³ Պատմական կրոնագիտության համակարգի կայացման համար անհրաժեշտ պատմա-համեմատական և էմպիրիկ նյութի կուտակման բնագավառում բացառիկ կարևոր դեր են կատարել կաթոլիկության և բողոքականության քարոզիչները, պատմության, ազգագրության, համեմատական լեզվաբանության և մասնավոր այլ գիտությունների ներկայացուցիչները, քաղաքական գործիչներն ու ճանապարհորդները: Այդ գործի առաջամարտիկներ են համարվում հիսուսյան քարոզիչներ Մ. Ռիկկին, Ժ. Լաֆիտոն և գիտնական ու քաղաքական գործիչ Շ. դը Բրոսսը:

Չինաստանում քարոզելու ընթացքում Մ. Ռիկկին, ծանոթանալով տեղական կրոններին, հանգեց այն հետևության, որ քրիստոնյաների նման կոնֆուցիականները ևս դավանում են երկնային Աստծուն: Այդ տեղեկություններն աննախադեպ հետաքրքրություն առաջացրեցին, որի ազդեցությամբ եվրոպայում հիմք դրվեց ու կարճ ժամանակ անց բուռն զարգացում ապրեց չինագիտությունը:

Հյուսիսային Ամերիկայի տեղաբնիկների հավատալիքների ու սովորույթների մասին խիստ ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում նաև Ժ. Լաֆիտոն, որը «Վայրենի ամերիկացիների բարքերը ...» աշխատության մեջ ընդհանրացնում է նաև իրոկեզների և ալգոնկների մասին հիսուսյան այլ քարոզիչների ջանքերով հավաքված 71 հատորանոց «Jezuit Relations» ժողովածուի նյութերը:

կարևորություն է ձեռք բերում պատմական կրոնագիտության տեսական հիմքերի ձևավորումը, ինչն օրգանապես կապված էր XVII-XVIII դարերում կրոնների փիլիսոփայական-տեսական ուսումնասիրության փորձերի հետ: Խոսքը վերաբերվում է կրոնների էվոլյուցիայի և պատմական հաջորդականության օրինաչափությունների ուսումնասիրության Ջ. Վիկոյի, Ֆ. Բեկոնի և հատկապես Դ. Յյունի փորձին, որոնք ոչ միայն բացահայտեցին կրոնագիտական բազմաթիվ օրինաչափություններ, այլև՝ **շրջանառության մեջ դրեցին կրոնների ուսումնասիրության պատմական և հոգեբանական մոտեցումները**: Կրոնական համակարգերի ուսումնասիրության գործում պատմականության և էվոլյուցիոնիզմի սկզբունքներն էլ ավելի ամբողջական տեսք ստացան Ժ. Կոնդորսիեյի, Յ. Յերդերի, Ա. Սեն Սիմոնի և Գ. Լեսինգի աշխատությունների շնորհիվ: Այդ ամենի հիման վրա **XVIII դարում շրջանառության մեջ դրվեց «բնական կրոնի»**⁴ հայեցակարգը, որը մեկնաբանվում էր որպես **միմյանցից «դրսևորման ձևերով» տարբերվող բոլոր կրոնների հավաքական ամբողջություն**: Հայեցակարգի կողմնակիցները պնդում էին, թե **բոլոր կրոնների հիմքում ընկած է «միևնույն գերագույն էակի ընդունումը»**, որի հավատը տրված է «պարզագույն», «առաջնային», «անմիջական» և **ընդհանուր կամ «բնածին» այլ հասկացությունների** միջոցով: Միաժամանակ **գերագույն էակի** պաշտամունքը դիտարկվում էր որպես «ապաշխարության հիմնական և գլխավոր գործոն», որի հետ սերտորեն կապված հանդես էին գալիս նաև **անմահության և արդար հատուցման** գաղափարները:

Թեև «բնական կրոնի» հայեցակարգը վերլուծաբանների համար հետազոտական լայն հնարավորություններ էր ընձեռում, սակայն այն աչքի էր ընկնում նաև բնորոշ սահմանափակություններով: Հայեցակարգի շրջանակներում կրոնները դասակարգվում էին ոչ թե դավանաբանական, պաշտամունքային կամ հոգևոր այլ բաղադրատարրերի, այլ՝ հասարակությունների, մշակույթների, կենցաղի և կոնկրետ այլ գործոնների «առանձնահատկությունների» հիման վրա: Իսկ դրանից հետևում է, որ «բնական կրոնի» հայեցակարգում կրոնի էության հարցերը քննարկում էին ընդհանուր դատողությունների շրջանակներում, իսկ կրոնագիտական վերլուծությունների հիմքում, որպես կանոն, ընկած էին հետազոտողի սուբյեկտիվ ընկալումները և սահմանափակ «անձնական փորձը»: Եվ

Նույնը պետք է ասել նաև Արևմտյան Աֆրիկայի տեղաբնիկների մասին Շ. դը Բրոսսի «Տրակտատ Աստված-Ֆետիշների մասին» աշխատության մասին: Հենվելով եգիպտական և հունական դիցաբանություններում ֆետիշիզմի ձևափոխումների ուսումնասիրությունների վրա՝ հեղինակն աշխատության մեջ հիմնավորում է ֆետիշիզմի, իբրև «կրոնի նախնական սկզբունքի» տեսությունը, որը հետագայում զարգացվեց Խ. Մեյներիսի, Օ. Կոնտի և այլ հետազոտողների կողմից:

⁴ «Ճշմարտության մասին տրակտատ» աշխատության մեջ (1624 թ.) «բնական կրոն» հասկացությունն առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել XVIII դարի անգլիացի փիլիսոփա և քաղաքական գործիչ Դ. Չերբերին: «Բնական կրոնը» համարելով «իրական» կամ «բանական» կրոն, որի հիմքում ընկած է բարձրագույն գոյի Աստծու մասին ուսմունքը՝ Չերբերին այն հակադրեց հայտնութենական կրոններին: «Բնական կրոնի» հայեցակարգի պաշտպանությամբ հանդես են եկել նաև Ֆ. Վոլտերը, Ժ. Ժ. Ռուսոն, Ջ. Լոկը, Մ. Թիմոպալը, Ջ. Թոլանդը, Դ. Յյունը, Գ. Է. Լեսինգը, Գ. Լեյնարդ և շատ ուրիշներ: «Բնական կրոն» հասկացությունը միանգամայն այլ մեկնություն է ստացել Լ. Ֆոյերբախի աշխատություններում: Նա «բնական կրոն» է համարում բնության ուժերն անձնավորող վաղնջական հավատալիքները:

միանգամայն բնական պետք է համարել, որ հայեցակարգի կողմնակիցները տրոհվեցին բազմաթիվ ուղղությունների ու հոսանքների, որոնցից մեկն էլ XVIII դարավերջին ձևավորված **«բանականության անսահման իրավունքների» տեսությունն էր⁵**:

«Կրոն» հասկացության գիտական վերլուծությունն իր տրամաբանական ավարտին հասավ XIX դարում, երբ կառուցվածքային ավարտուն տեսք ստացավ կրոնագիտության համակարգը: Նորաստեղծ համակարգը բազմաթիվ թելերով կապված էր կրոնի փիլիսոփայական, սոցիոլոգիական, պատմական, ազգագրական և մասնավոր գիտական ոլորտների հետ: Համադրական այդ դիրքերից ցույց տրվեց, որ **կրոնը ևս կարելի է ուսումնասիրել ինչպես էմպիրիկ, այնպես էլ՝ տեսական մակարդակներով**: Այդ մոտեցմամբ քայլ կատարվեց հաղթահարելու կրոնի, իբրև բանականության համար սկզբունքորեն անհասանելի (իռացիոնալ) երևույթի, ինչպես նաև մարդկային գործունեության (պրակտիկայի) համար «անդրանցական» ու «անբացատրելի» ոլորտի մասին ավանդական պատկերացումները: Ու թեև կրոնագիտության համակարգում դեռևս գերիշխող էին փիլիսոփայական և մասնավոր այլ գիտությունների մեթոդաբանական ու արժեքային մոտեցումները, ակնհայտ էր և այն, որ հրապարակ է իջել գիտական նոր դիսցիպլին: Իսկ վերջինիս «նորամուտը» նշանավորվեց նրանով, որ, հանդես գալով որպես հարաբերականորեն ինքնուրույն ոլորտ, կրոնագիտությունը կրոնների էության և պատմական առաջընթացի հետ կապված հիմնահարցերը լուծում էր սեփական սկզբունքներով: Այլ կերպ ասած՝ կրոնագիտությունն աչքի էր ընկնում ուսումնասիրության սեփական համակարգով, որը լիովին տարանջատվել էր ինչպես փիլիսոփայությունից, այնպես էլ՝ մասնավոր գիտություններից: Եվ վերջապես, կոնկրետ հետազոտությունների ուղղվածությունից և հետազոտողների հայացքներից անկախ՝ կրոնագիտությունը հանդես եկավ ուսումնասիրության ուրույն առարկայով:

Միաժամանակ ակնհայտ դարձավ և այն, որ «կրոն» երևույթի սահմանումը

⁵ Այդ տեսության հիմնադրույթները պրակտիկ կիրառում ստացան XVIII դարի վերջերին, երբ յակոբինյան դիկտատուրայի շրջանում, Ռոբեսպիերի ջանքերով, 1794 թ. մայիսի 7-ին Ֆրանսիայի Կոնվենտը դեկրետ հռչակեց «Քարծրագույն էության պաշտամունքի» մասին: Այն հակադրվեց կաթոլիկությանը և Ֆրանսիայում գործող մյուս կրոններին փոխարինած «բանականության պաշտամունքին» (որով Ֆրանսիայում եկեղեցիները վերանվանվել էին «բանականության տաճարներ» և եկեղեցիներից դուրս էին բերվել բոլոր սրբաքանդակները, որոնք փոխարինվել էին «հեղափոխության հերոսների» կիսանդրիներով): Քրիստոնեական կրոնի և եկեղեցու դեմ ուղղված համալիր միջոցառումների՝ ապաքրիստոնեականացման շրջանակներում հրապարակ իջած այդ միջոցառման հիմքում ընկած էր նաև «քաղաքացիական կրոնի» մասին Ժ. Ժ. Ռուսոյի տեսակետը, որը Կոնվենտի կողմից համարվեց «հասարակության բարոյականության միակ հիմք»: Հռչակելով, որ «Ֆրանսիական ժողովուրդը ընդունում է բարձրագույն էության և հոգու անմահության» պաշտամունքը՝ դեկրետը սահմանափակեց կաթոլիկության և մյուս կրոնների իրավունքները, պաշտամունքի սպասավորներին արգելեց պաշտամունքային օբյեկտներից դուրս որևէ ծառայություն կատարել, «միջոցառումներ» մշակեց «կրոնական ֆանատիզմի և նախապաշարմունքների դեմ»: Շրջանառության մեջ դրվեց նոր՝ Հանրապետության օրացույցը, անկրոն տոների (Հանրապետության, ողջ աշխարհի ազատագրության, հայրենասիրության, ճշմարտասիրության, արդարության, ինչպես նաև՝ բանականության) ցանկը: Արիեստական համակարգ լինելով՝ յակոբինյանների անկումից հետո «Քարծրագույն էության» պաշտամունքը կրախի մատնվեց:

միանգամայն բարդ ու տարողունակ գործընթաց է: Ավելին, որպես կանոն, այդ սահմանումները «... ազատ չեն գաղափարախոսական կապանքներից և ենթադրում են այս կամ այն հեղինակի միանգամայն որոշակի աշխարհայացքային դիրքորոշման առկայություն»⁶: Դա է պատճառը, որ կոնկրետ հետազոտական պարամետրերով պայմանավորված՝ պատմական կրոնագիտության համակարգի ձևավորման գործընթացն անցել է հաջորդական մի շարք փուլերով: Հիմք ընդունելով քննարկվող հիմնահարցերի շրջանակը, ինչպես նաև դրանց բովանդակային ուղղվածությունը՝ այդ գործընթացում կարելի է առանձնացնել **եվրոպական և ամերիկյան դպրոցների գործունեությունը**:

Եվրոպական տեսական մտքի ներկայացուցիչները համեմատական կրոնագիտության հիմնահարցերի նկատմամբ ցուցաբերել են հետազոտական և արժեքային տարբեր մոտեցումներ, աչքի են ընկել տեսական ընդհանրացումների ընդգծված բազմազանությամբ, ինչն էլ թույլ է տալիս առանձնացնել կրոնագիտական մի քանի դպրոցներ:

Այդ գործընթացում ազդեցիկ դեր են կատարել հատկապես **XVIII դարավերջի և XIX դարի առաջին կեսի գերմանական փիլիսոփաներն ու լիբերալ աստվածաբանները**: Յ. Յերդերը⁷, Ֆ. Շլեգելը և, հատկապես, Գ. Յեգելը և Ֆ. Շլեյերմախերը, մախորդ դարաշրջանների կրոնագիտական փաստական նյութի ընդհանրացմամբ հասարակության պատմական առաջընթացի մեթոդաբանական հիմնահարցերի լուծման շրջանակներում, գիտական շրջանառության մեջ դրեցին **կրոնների ուսումնասիրության պատմական մեթոդը**, որը լայն տարածում գտավ եվրոպական այլ երկրներում:

Այս փուլում առավել ազդեցիկ դեր է կատարել **Գ. Յեգելը**: Դեռևս վաղ շրջանի աշխատություններում, քննաբար անդրադառնալով քրիստոնեության պատմությանը, Յեգելը պնդում է, որ պատմականությամբ օժտված է քրիստոնեության ողջ համակարգը, այդ թվում՝ դոգմատիկան: Անդրադառնալով կրոնների պատմական զարգացման վերլուծությանը՝ նա փաստարկված կերպով մերժում է կրոնը խաբեություն որակելու ֆրանսիական լուսավորիչների տեսակետը և ցույց է տալիս, որ ցանկացած կրոն ունի պատմական ու ժամանակային բնութագրություն, իսկ դրանց հավատքային համակարգերը հանդես են գալիս իրենց դարաշրջաններին յուրահատուկ պատկերացումների արտացոլման որակով: Նա պնդում է նաև, որ պատմականությամբ են օժտված նաև կրոնների էվոլյուցիայի և զարգացման օրինաչափությունները, կրոնի և գիտակցության այլ ձևերի, կրոնի ու պետության փոխհարաբերությունները: Ելակետային համարելով այն հիմնադրույթը, որ «կրոնի ոլորտը մեր գիտակցությունն է», նա միաժամանակ պնդում է նաև, որ կրոնի շրջանակներում են «լուծվում աշխարհակառույցի բո-

⁶ **Торчинов Е. А.** Религии мира: Опыт запредельного. Психотехника и трансперсональное состояние. СПб., 2007, с. 14.

⁷ Յ. Յերդերը համարվում է կրոնների պատմության համակարգում պատմականության սկզբունքի հիմնադիրը: «Գաղափարներ մարդկության պատմության փիլիսոփայության մասին» եռամաս աշխատության մեջ նա կրոնը դիտարկում է որպես հասարակական միավորման գործոն, իր դրական և բացասական կողմերով կրոնական փորձը որակում է որպես կրոնական գաղափարների բնական արտահայտություն և արմատապես մերժում է «խաբեության» տեսությունը: Պատմականության սկզբունքի ներդրմամբ Յ. Յերդերը կրոնների վերընթաց փոփոխությունները դիտարկում է որպես միասնական գործընթաց:

լոր հանելուկները, վերացվում են խորիմաստ մտքի բոլոր հակասությունները, հանդարտվում զգացմունքային բոլոր տագնապները»: Ահա թե ինչու նա ընդհանրացնելով պնդում է և այն, որ կրոնը «հավիտենական ճշմարտության, հավիտենական հանդարտության և հավիտենական աշխարհի ոլորտն է», որը բոլոր ժամանակներում և բոլոր ժողովուրդների համար հանդես է եկել «արժանապատվության և կենսախնդության» որակով⁸:

Այդ ամենի հիման վրա Գ. Յեզեյն առաջադրում է կրոնների պատմական հաջորդականության եռաստիճան մոդել, որի համաձայն կրոններն անցնում են զարգացման հետևյալ փուլերը՝ **«բնական»** (վաղնջական կամ «անմիջական») **կրոն», «սուբստանցիոնալ կրոն»** (ինչպիսիք են չինական, հնդկական կրոններն ու բուդդայականությունը. հեղինակի համոզմամբ այս կրոններն աչքի են ընկնում «հոգևոր անհատականությամբ», այդ իսկ պատճառով էլ բովանդակային առումով նրանց են մերժենում նաև հուդայականությունը, հունական ու հռոմեական կրոնները) և **«բացարձակ կրոն»** (քրիստոնեություն): Յեզեյն պատմական օրինաչափությունների դիրքերից է բացատրում նաև կրոնների էվոլյուցիոն փուլերի մեխանիզմները: Կրոնների պատմական վերլուծության հեզելյան մեթոդը հսկայական դեր է կատարել ոչ միայն կրոնագիտության ձևավորման, այլև՝ լիբերալ աստվածաբանության ծավալման գործում:

Դարաշրջանի գերմանական փիլիսոփայության շրջանակներում կրոնների պատմատեսական ուսումնասիրության հիմքերի հետագա զարգացումը կապված է մարդաբանական փիլիսոփայության ակնառու ներկայացուցիչ Լ. Ֆոյերբախի⁹, պոզիտիվիստական կրոնագիտության ավանդույթները զարգացնող Կ. Մարքսի¹⁰

⁸ Այդ մոտեցման մանրամասները տես Գегель Г. В. Ф. Философия религии. Т. 1, М., 1976, с. 205.

⁹ Կրոնների էվոլյուցիայի օրինաչափությունների բացահայտման գործում մեծ դեր է կատարել մատերիալիստական կրոնագիտության ազդեցիկ ներկայացուցիչ Լյուդվիգ Անդրեաս Ֆոյերբախը (1804-1872): Առաջնային համարելով մարդու էության փիլիսոփայական իմաստավորումը՝ նա կրոնը և աստվածաբանությունը դիտարկում է իբրև մարդկային հատկությունների օտարում և պնդում է, որ կրոնն (Աստծու դավանանքը) այլ բան չէ, քան «երկատված մարդու Ես-ի և Դու-ի կորսված միասնության փոխհատուցում»: Չամարելով, որ կրոնը հանդես է գալիս իբրև այդ «կախվածության խեղաթյուրված արտացոլում»՝ Ֆոյերբախը եզրակացնում է նաև, որ «Աստծու դավանանքը» գործնականում հանդես է գալիս իբրև «մարդու սեփական էության դավանություն»: Ի տարբերություն Յեզեյի և հեզելականության՝ նա հասարակական կյանքի հոգևոր ոլորտի, այդ թվում և կրոնի բոլոր փոփոխությունները մակաբերում է պատմական ուժերից՝ քաղաքականությունից, օրենքներից, բարոյականությունից և այլն:

¹⁰ Կարլ Մարքսը (1818-1883) և Ֆրիդրիխ Էնգելսը (1820-1895) համարվում են դիալեկտիկամատերիալիստական կրոնագիտության հիմնադիրները: Նրանք կրոնի վերլուծությանը նվիրված առանձին հետազոտություն կամ մենագրություն չունեն: Մշակելով մեթոդ և աշխարհայացքային համակարգ՝ Կ. Մարքսն ու Ֆ. Էնգելսն անդրադարձել են բնության, հասարակության, մտածողության և մշակույթի տարբեր երևույթների, այդ թվում՝ կրոնի արժեքային վերլուծությանը: Նրանց հեղինակային աշխատություններում կարելի է հանդիպել կրոնի էության, դրսևորման ձևերի, հասարակական դերի, կրոնական աշխարհայացքի տարրերի և կրոնի հետ կապված բազմաթիվ այլ հիմնախնդիրների արժեքային վերլուծությունների: Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը կրոնի հետ կապված հարցերը քննարկել են հասարակության պատմության համատեքստում: Կրոնի ծագումը բացատրելով «բնության և հասարակության ուժերից մարդկանց կախվածությամբ»՝ նրանք կրոնի էությունը բնութագրում են որպես «մարդկանց վրա իշխող

և կրոնի սոցիոլոգիական դպրոցի ներկայացուցիչ Մ. Վեբերի¹¹ անունների հետ:

Կրոնագիտության հիմնարար սկզբունքների մշակման գործում XIX դարի գերմանական փիլիսոփաները մեծ տեղ են հատկացրել օտարման և կրոնի փոխադարձ առնչությունների հիմնահարցերի պարզաբանմանը (Լ. Ֆոյերբախ), կրոնի հասարակական էության և տնտեսական-արտադրական պայմանավորվածության (Կ. Մարքս), ինչպես նաև՝ հասարակական կյանքում կրոնի գործառնական առանձնահատկությունների (Մ. Վեբեր) վերլուծությանը:

Կրոնագիտության համակարգի ձևավորման գործում գերմանական դպրոցի հաջորդ ներդրումը կապված է բողոքական աստվածաբանների անվան հետ: Այդ տեսանկյունից հատկանշական են հատկապես լիբերալ աստվածաբան Ֆ. Շլեյերմախերի, ինչպես նաև վաղ քրիստոնեության և նորկտակարանային տեքստերի պատմական ուսումնասիրության ոլորտում աչքի ընկած Ֆ. Բաուրի, Դ. Շտրաուսի¹², տյուրինգենյան հին և նոր դպրոցների, Ա. Ռիչլի և ռիչլիանական դպ-

րոժերի ֆանտաստիկ արտացոլում», իսկ գործառնական դերը և նշանակությունը՝ «ժողովրդի հաշիշ»: Այդ դիրքերից էլ նրանք առաջադրել են այն վարկածը, թե հասարակության զարգացման և «կախվածության ուժերի» վերացմանը զուգընթաց՝ իրականության կրոնական արտացոլումը (կրոնը) պետք է անհետանա:

¹¹ Կրոնագիտության համակարգի ձևավորման գործում անուրանալի ներդրում է ունեցել կրոնի սոցիոլոգիայի և բողոքականության պատմական դերի մասին Մարքս Վեբերի (1864-1920) ուսմունքը: Հակադրվելով պատմության մատերիալիստական ըմբռնմանը և մերժելով հասարակական զարգացման օբյեկտիվ բնույթը՝ Վեբերը պնդում էր, որ հասարակական կյանքի էությունը որոշվում է սուբյեկտիվ (հետազոտողի մտային) գործոններով, այսինքն՝ «արժեքային իդեալական տիպերով»: Նրա համոզմամբ՝ արժեքային այդ «իդեալական տիպերը» խտացված կերպով արտացոլված են բացառապես բողոքականության մեջ: Վեբերի սոցիոլոգիական կոնցեպցիայում կրոնը բնութագրվում է իբրև ամենակատարյալ «արժեքային իդեալական տիպ», իբրև այնպիսի «ինքնավար գործոն», որը վերածվում է հասարակական զարգացման գլխավոր գործոնի:

¹² Ֆրիդրիխ Էռնստ Դանիել Շլայերմախերը (1768-1834) բողոքական լիբերալ աստվածաբանության (որը ձգտում էր գիտության զարգացման տվյալների, տեսական մտածողության և պատմականության սկզբունքի դիրքերից վերանայել քրիստոնեության ավանդական դոգմատիկան և այդ դիրքերից ծառայել «քրիստոնեության դավանաբանության պաշտպանության գործին») նախահայրերից է: Կանտի, Ֆիխտեի, Շելլինգի և այլոց փիլիսոփայական հայացքների ազդեցությամբ նա կրոնն ըմբռնում էր որպես «անվերջության զգացում ու ճաշակ», Աստծուն որակում իբրև «անվերջ կեցության» և տիեզերական միասնության հիմք, իսկ կրոնի ակունք էր համարում անհատի ներքին (սուբյեկտիվ) տրամադրությունը: Սպինոզայի հետևությանը Ֆ. Շլայերմախերը քննական մեթոդաբանության դիրքերից անդրադարձավ Նոր Կտակարանի վերլուծությանը՝ հիմք դնելով աստվածաշնչագիտության նոր ուղղության (հետազայում քննադատական այդ մեթոդաբանությունը զարգացրեցին նորտյուրինգենյան աստվածաբանական դպրոցի ներկայացուցիչ Դ. Շտրաուսը և ուրիշներ):

Չեզելյան մեթոդաբանության ջերմ պաշտպաններից է նաև նորտյուրինգենյան աստվածաբանական դպրոցի հիմնադիր և ղեկավար Ֆերդինանդ Քրիստիան Բաուրը (1792-1860): Լինելով ականավոր եկեղեցագետներից մեկը (հեղինակ է 5 հատորանոց «Եկեղեցական պատմություն» աշխատության)՝ նա առաջիններից էր, որ անդրադարձավ քրիստոնեական սկզբնաղբյուրների և կանոնական գրականության ուսումնասիրությանը: Եկեղեցական պատմությունը նա դիտարկում է իբրև հակադրությունների (հրեականության և քրիստոնեության, հուդա (պետրոսականների) և հեթանոս (պողոսականների) քրիստոնեության, եկեղեցու և գնոստիկության և այլն) պայքար: Այդ սկզբունքի դիրքերից էլ նա պատմականություն է վերագրում ոչ միայն քրիստոնեությանը, այլև՝ եկեղեցական դոգմատիկային և Աստվածաշնչին:

րոցի, Օ. Պֆլեյդերերի, Ա. Յառնակի, Է. Տրյոլչի և ականավոր այլ աստվածաբանների առաջադրած լուծումները, որոնք առանձին հարցերում մեծապես օժանդակեցին կրոնագիտության սկզբունքների ձևավորման գործին:

Կրոնագիտության ձևավորման գործընթացում պատմական մեծ ծառայություն ունեն նաև **հոլանդացի** տեսաբանները: Բարենորոգչական եկեղեցու սպասավորներ **Կ. Տիլեն** և **Պ. Շանտեպի դը լա Սոսեն** առաջիններից էին, որոնք ընդհանրացնելով և համակարգելով կրոնագիտական որոնումների նախորդ փուլերի փորձը, հիմք դրեցին կրոնագիտական ինքնուրույն դիսցիպլինների ձևավորմանը: Նրանց ջանքերով XIX դարի 70-ական թվականների վերջերին կրոնի պատմության և կրոնի փիլիսոփայության ամբիոններ հիմնադրվեցին Լեյդենի և Ամստերդամի համալսարաններում: Եվ պետք է նշել, որ համալսարանական նշված կենտրոններում հստակորեն սահմանազատեցին կրոնագիտության և աստվածաբանության հետազոտական տիրույթները՝ ցույց տալով, որ դրանք պատկանում են միանգամայն տարբեր ոլորտների:

Կրոնագիտական լուծումների բազմազանությամբ աչքի է ընկել նաև **ֆրանսիական դպրոցը**: Շուրջ մեկ դար (XVII դարի երկրորդ կես - XVIII դարի երկրորդ կես) ֆրանսիական լուսավորիչների ջանքերով երկրում արմատավորվել էին հակակղերական միտումները: Ե՛լ ավելի արմատական էր XIX դարում ձևավորված **պոզիտիվիզմը**, որի ներկայացուցիչներն, ավանդական կրոնը համարելով «անցած փուլ», անվերապահ կերպով մերժեցին աստվածաբանությունն ու մետաֆիզիկան: Այսպես, Օ. Կոնտը¹³ կրոնների պատմական և սոցիոլոգիական քննադատության հիման վրա հանգեց այն հետևության, որ **հասարակական ներդաշնակություն հաստատելու համար պետք է ստեղծել նոր՝ մարդկության խորհրդապաշտական ընթանմանը նույնացվող «բարձրագույն էության» պաշտամունք**, որի հիմնական նպատակ հռչակվեց «ժողովրդին հեղափոխական ոգով դաստիարակելը»: Կրոնների և կրոնագիտական հարցերի նկատ-

Աստվածաշնչագիտության Ֆ. Շլայերմախերի գործի շարունակող Դավիթ Ֆրիդրիխ Շտրաուսը (1808-1874), չմերժելով հանդերձ Հիսուս Քրիստոսի պատմականությունն, անհիմն և փաստագուրկ համարեց նրա մասին ավետարանական պատումները: Քննադատական այդ դիրքերից էլ նա առաջադրեց այն տեսակետը, թե վաղ և ուշ շրջանների եկեղեցական պատմության միջև առկա են տարածայնություններ:

¹³ Հիմք ընդունելով հասարակության եռափուլ զարգացման Զ. Սեն-Սիմոնի ուսմունքը՝ պոզիտիվիզմի հիմնադիր Օգյուստ Կոնտը (1798-1857) ձևակերպեց մտածողության «մեծ օրենքը», համաձայն որի ճանաչողությունն անցնում է զարգացման հաջորդական երեք փուլ՝ աստվածաբանական (ուր գերիշխում է մտածողության աստվածաբանական մեթոդը), մետաֆիզիկական (ուր գերիշխում է մտածողության փիլիսոփայական մեթոդը) և պոզիտիվ (ուր գերիշխում են դրական գիտությունների մեթոդները): Նա համոզված է, որ աստվածաբանական փուլում մարդկային միտքը երևույթները փորձում է բացատրել գերբնական ուժերի և Աստծու ներգործությամբ: Այդ գործընթացում ևս տեսաբանն առանձնացնում է պատմական երեք՝ ֆետիշիզմի (որը հեղինակը համարում է մտածողության պատմական առաջին ձևը և պնդում, որ այն տիպիկ է եղել նաև կենդանիներին), բազմաստվածություն (որը ձևավորվում է ֆետիշիզմի հիման վրա և նրանից տարբերվում է նրանով, որ աստվածներն ունեն ոչ թե առարկայական, այլ՝ վերացական բնույթ) և միաստվածություն (բնութագրվում է նրանով, որ բոլոր աստվածները ենթարկվում են մեկ՝ ճակատագրի աստծուն) փուլեր: Հասարակության միավորումն ապահովելու և հասարակական ներդաշնակություն հաստատելու միտումով՝ Օ. Կոնտն առաջարկում է «անձնական աստծուն և միաստվածային կրոնը» փոխարինել «բարձրագույն վերացական էակի» պաշտամունքով:

մամբ, աստվածաբանությունից անկախ, պատմագիտական և էվոլյուցիոնիստական սկզբունքներ կիրառեցին նաև **Ն. Ֆյուստել դը Կուլանժը, Է. Ռնանը, Է. Դյուրկհեյմը**¹⁴ և ուրիշներ: Այդ համատեքստում համեմատաբար չափավոր էր ֆրանսիական լիբերալ աստվածաբանների (Օ. Սաբատյե և ուրիշներ) մոտեցումը, սակայն կրոնագիտության վրա վերջիններիս ազդեցությունը բավականին աննշան էր:

Կրոնագիտական մտքի զարգացումը բավականին հակասական ընթացք է ունեցել **կաթոլիկ** (Իտալիա, Պորտուգալիա, Իսպանիա, մասամբ՝ Բելգիա) **երկրներում**: Եվ քանի որ դրանցում կրոնագիտության նկատմամբ մոտեցումները պայմանավորված էին ոչ միայն օբյեկտիվ (փիլիսոփայության, բնական և հասարակական գիտությունների զարգացմամբ և այլն) գործոններով, այլև աստվածաբանական (կաթոլիկյան, մասամբ՝ բողոքական) որոնումներով, տարբեր երկրներում այդ գործընթացը տարբեր երանգավորում ստացավ:

Իտալիայում, Իսպանիայում և Պորտուգալիայում առաջնային համարվեց նեոթոմիզմի արմատավորումը, իսկ **կրոնագիտության նկատմամբ մերժողական մոտեցում որդեգրվեց**: Որոշակի տեղաշարժեր նկատվեցին միայն XX դարի կեսին, երբ Իտալիայում ասպարեզ իջան մեծ հեղինակություն վայելող բազմաթիվ ազդեցիկ կրոնագետներ և կրոնագիտական հիմնարար աշխատություններ: **Իսկ Վատիկանի 2-րդ ժողովից հետո կաթոլիկությունն ամբողջ հայացքով շրջվեց դեպի կրոնագիտություն**:

Նույնը պետք է ասել նաև **Անգլիայի և Շոտլանդիայի** մասին: Ինչպես անգլիկան, այնպես էլ շոտլանդական պրեսբիտերական եկեղեցիները ոչ միայն մերժեցին ճանաչել կրոնագիտությունը, այլև հասան նրան, որ պետական կրթական հաստատություններում արգելվեց վերջինիս դասավանդումը: Եվ չնայած դրան, այստեղ կրոնագիտությունը բուռն զարգացում ապրեց համալսարանական հումանիտար կրթաճյուղերի կամ անկախ գիտնականների կողմից, ինչպիսիք էին Յ. Սպենսերը, Թ. Կարլեյլը, Մ. Մյուլլերը, Է. Թեյլորը, Ջ. Ֆրեզերը, Ֆ. Ջևանսը և ուրիշներ:

Կրոնագիտության եվրոպական կենտրոններին զուգընթաց՝ XIX դարի վերջին տասնամյակներին ակտիվ գործունեություն սկսեց ծավալել նաև **ամերիկա-**

¹⁴ Պոզիտիվիստական կրոնագիտության ականավոր ներկայացուցիչ Էմիլ Դյուրկհեյմը (1858-1917) մարդկանց միավորման և հասարակական կապերի ամրապնդման գործում կարևորում է կրոնի և եկեղեցու դերը: Նա չի մերժում կրոնների միջև առկա տարբերությունները, բայց համարում է նաև, որ նրանց միջև առկա ընդհանրություններն ավելի ազդեցիկ են: Դրանք ձևավորվում են կրոններին ներքնապես բնորոշ «միասնացման զգացմունքի» հիման վրա և պատահական չէ, որ վաղնջական հավատալիքներն անգամ՝ սաղմնային վիճակում բովանդակում են զարգացած կրոնների բոլոր հիմնական ծիսակարգային տարրերը: Է. Դյուրկհեյմը պնդում է նաև, որ կրոնների տարատեսակները պայմանավորված են հասարակական գործոններով և եզրակացնում է, թե կրոնների բոլոր դասակարգումները հենված են հասարակական բաժանումների վրա: Այդ հիման վրա նա նույնացնում է կրոնն ու հասարակությունը և Աստծուն համարում է հասարակության աստվածացման խորհրդանիշ: Իր բոլոր տարատեսակներում, պնդում է Դյուրկհեյմը, կրոնների տեսքով «հասարակությունը պաշտում է ինքն իրեն», քանի որ «Աստված և հասարակությունը նույնական են»: Աստվածայինի գաղափարն արտահայտում է մարդու ուժը, բարձրացնում կոլեկտիվ սկզբունքի դերը: Այլ կերպ ասած, Է. Դյուրկհեյմը «կրոնական կոլեկտիվ ապրումները» համարում է մարդկանց միասնության հիմքը:

յան դպրոցը: Վերջինիս պատմական ծառայություններից պետք է համարել կրոնագիտության այնպիսի կարևորագույն ուղղությունների զարգացումը, ինչպիսիք էին կրոնի մարդաբանությունը, համեմատական կրոնագիտությունը, կրոնի փիլիսոփայությունը, հատկապես՝ կրոնի հոգեբանությունը: Այդ գործընթացում աչքի ընկնող դեր են կատարել Ջ. Հոլլը, Ջ. Լեբուան, Է. Ստարբեկը, Ու. Ջեյմսը և ուրիշներ:

Այդ ամենն էլ շուրջ 200-ամյա որոնումների արդյունքում հանգեցրեց կրոնագիտության համակարգի ձևավորմանը: Իբրև ինքնուրույն գիտական դիսցիպլին՝ կրոնագիտության արդի համակարգը բնութագրվում է հարաբերականորեն ինքնուրույն երկու խոշոր բաժիններով՝ **տեսական և պատմական:**

Տեսական կրոնագիտության համակարգն իրենով նշանավորում է կրոնագիտության տեսական հիմնահարցերի փիլիսոփայական ուսումնասիրության ավարտը և կոչված է մշակելու **ուսումնասիրության օբյեկտի** (կոնկրետ կրոնի կամ կրոնների) **ընդհանուր հայեցակարգ, կատեգորիաների և հասկացությունների համակարգ, մեթոդաբանական հիմքեր և համալիր այլ հարցեր:** Իր հերթին տեսական կրոնագիտությունը բաժանվում է հարաբերականորեն ինքնուրույն բաժինների՝ **կրոնի փիլիսոփայության, կրոնի սոցիոլոգիայի, կրոնի հոգեբանության և կրոնի ֆենոմենոլոգիայի:** Դա արդեն իսկ վկայում է այն մասին, որ կրոնագիտության արդի համակարգը, փիլիսոփայականից զատ, պահանջում է նաև ուսումնասիրվող հիմնահարցերի սոցիոլոգիական, հոգեբանական, պատմական, սեմիոտիկական, լինգվիստիկական, կառուցվածքագործառնական և այլ վերլուծություն, ինչն էլ համապատասխան տեսությունների և մեթոդների կիրառման միջոցով սահմանում և համակողմանի կերպով բնութագրում է ուսումնասիրության օբյեկտը:

Պատմական կրոնագիտությունը համակարգային մոտեցում է ցուցաբերում առանցքային այնպիսի հիմնահարցերի նկատմամբ, ինչպիսիք են կրոնների **հաջորդականության** (դիախրոն) և **համաժամանակյա** (սինխրոն) **ուսումնասիրությունը:** Պատմական կրոնագիտության ոլորտը բավականին բարդ գիտադաշտ է, որը սերտորեն աղերսվում է կրոնի էության, տարածական ու ժամանակային բնութագրիչների հետ: Այն, առաջին հերթին, սերտորեն կապված է այն օրինաչափությունների բացահայտման հետ, որոնք լուսաբանում են կրոնների գոյության պատճառները, դրանց ներքին կառուցվածքը, գործառնական առանձնահատկությունները, այլ համակարգերի հետ փոխհարաբերության և հարակից այլ հարցեր: Այդ համատեքստում պետք է կարևորել և այն, որ նշված ոլորտներին վերաբերող տեսական ընդհանրացումները ևս բազմաշերտ են ու բազմապլան: Պատճառն այն է, որ ցանկացած կրոն հանդես է գալիս որպես համակարգային ամբողջություն, որի վերաբերյալ ընդհանրացումներն արձանագրում են վերջինիս հավատքային ու հասարակական բնութագրությունները: Նույնը պետք է ասել նաև արտաքին իրականության հետ կրոնի ունեցած համընդհանուր, հատկական ու մասնավոր հարաբերությունների վերաբերյալ: «Կրոն» երևույթի ուսումնասիրության գործընթացում կարևորվում է նաև կրոնի և հասարակական համակարգերի (միջավայրի) փոխհարաբերությունը: Եվ, վերջապես, պատմական կրոնագիտությունն անհրաժեշտաբար ենթադրում է նաև հասարակական-պատմական կոնկրետ պայմաններում (միջավայրում) գործող կրոնների

ուսումնասիրություն, քանի որ միայն կոնկրետության մեջ է իրական դառնում կրոնական համակարգի հիմնարար տարրերի համակողմանի բնութագրությունը, կրոն - մարդ, կրոն - ազգ և բազմապիսի այլ հարաբերությունների վերլուծությունը:

Պատմական կրոնագիտության հիմնահարցերի նկատմամբ այդ մոտեցումներից օրինաչափորեն բխում են փոխկապակցված երկու հետևություններ ևս: Կրոնների պատմությունը պետք է ներկայացնել առնվազն երեք՝ համընդհանուր, տարածաշրջանային և կոնկրետ մակարդակով: Եվ երկրորդ, հիմք ունենալով երևույթներն իրենց ամբողջության մեջ դիտարկելու պատմականության սկզբունքը, կրոնների պատմության վերը նշված մակարդակները պետք է մեկտեղել, ներկայացնել մեկ ամբողջության մեջ, նկատի ունենալով և այն, որ **վերլուծության համար կրոնների պատմությունը** հանդես է գալիս իբրև հարաբերակա՝ նորեն «բաց» համակարգ:

Այդ ամենը վկայում է, որ պատմական կրոնագիտության համակարգում «կրոն» երևույթի, հավասարապես և հավատքային ցանկացած համակարգի ուսումնասիրությունն անհրաժեշտորեն պահանջում է ճշգրտել կրոնի (հավատքային կոնկրետ միավորի՝ կրոնական կամ պաշտամունքային համակարգի, դեմոմինացիայի, ներփակ համայնքի, խարիզմատիկ խմբի և այլն) էությունը, գոյության պայմանները, ձևավորման և գործառնության տարածաժամանակային սահմանները, համակարգային տեսքով ներկայացնել դրանց փոփոխության ու բարեշրջման մեխանիզմները, հասարակական և պատմական երևույթների համախմբում բացահայտել ուսումնասիրվող հավատքային օբյեկտի կապերը, փոխազդեցության մեխանիզմները և գործառնական նշանակությունը, վեր հանել կրոնների տարածաժամանակային սահմանափակության (այլ համակարգով փոխարինվելու կամ գոյությունը դադարեցնելու) հոգևոր և հասարակական պատճառներն ու պայմանները, բացահայտել և արժևորել կրոնի (կրոնների) դերը հասարակական, պատմական և մշակութային զարգացման համատեքստում:

Այդ մոտեցումը տրամաբանորեն հանգեցնում է և այն հետևությանը, որ **պատմական կրոնագիտության համակարգում տեսական-փիլիսոփայական ընդհանրացումների հենքի վրա ձևավորված մեթոդաբանական բոլոր հիմնարար սկզբունքները պետք է սերտորեն շաղկապել նաև պատմականության սկզբունքի հետ**, այսինքն՝ **կրոնների պատմության հիմնահարցերը դիտարկել հասարակության պատմության համատեքստում:**

Չարկ է ավելացնել նաև, որ կրոնագիտական ուսումնասիրությունները սերտորեն շաղկապված են տեսական և մեթոդաբանական սկզբունքների հետ: Եվ եթե տեսականորեն կրոնների ձևավորման, զարգացման և գործառնության յուրատիպությունը բնութագրվում է վերացարկված ձևով, ապա մեթոդաբանական տեսանկյունից այդ ամենի ճանաչողության հիման վրա առաջադրվում են այն մեխանիզմները, որոնք կիրառվում են ճանաչողության ընթացքում: Կրոնագիտության մեթոդաբանությունը գործնականում հանդես է գալիս նաև **ընդհանրացման տարբեր աստիճանի սկզբունքների տեսքով**: Եվ քանի որ պատմական կրոնագիտությունը միանգամայն բարդ և բազմաշերտ համակարգային երևույթ է, այն բնականոն ձևով ենթադրում է մեթոդների, սկզբունքների և օրինաչափությունների կիրառման բազմաստիճանություն: Դա պատճառաբանվում է

նրանով, որ կրոնագիտական հիմնահարցերի ուսումնասիրության ընթացքում մշակվել և կիրառվում են հետազոտական այնպիսի մոտեցումներ, որոնք օրգանապես միավորում են տեսական, պատմաճանաչողական, ընդհանուր և մասնավոր այլ սկզբունքներ: Եվ որ ամենակարևորն է, հետազոտության արդյունքների շարադրման տեսանկյունից դրանք բոլորն էլ, վերջին հաշվով, հետապնդում են մեկ հիմնական նպատակ՝ փաստարկված կերպով ցույց տալ, որ ցանկացած կրոնական համակարգ օրգանապես (ներքնապես) միաձույլ կառույց է, և որ ցանկացած այդպիսի կառույցի տարբեր կապերը կարելի է բացահայտել միայն կոնկրետ հետազոտության արդյունքում: Այդ տեսանկյունից միանգամայն օրինաչափ պետք է համարել և այն, որ կրոնագիտության համակարգում առանձնահատուկ տեղ է հատկացվում պատճառական կապերի վերլուծությանը: Այն թույլ է տալիս **կրոնական համակարգի տարրերն ուսումնասիրել փոխադարձ կապի և հարաբերությունների տեսանկյունից**: Վերլուծական այդ մեթոդը թույլ է տալիս օբյեկտիվության դիրքերից քննարկել կրոնական համակարգերի ներքին և արտաքին պատճառահետևանքային կապերը, բացահայտել և մեկնաբանել կրոնական գործունեության զանազան ձևերը:

Կրոնագիտության համակարգերի վերլուծությունն անհնարին է առանց **պատմականության սկզբունքի կիրառման**: Այն թույլ է տալիս բացահայտել և ուսումնասիրել կրոնների պատմական ընթացքը, պատմական հաջորդականության դիրքերից իմաստավորված կերպով ներկայացնել անցյալի փաստերն ու իրադարձությունները, որի հենքի վրա միայն հնարավոր կդառնա ըմբռնել և համակողմանի կերպով մեկնաբանել կրոնական համակարգերի արդի վիճակը: Ընդ որում, կրոնագիտության համակարգում պատմականության մեթոդը կարող է կիրառվել տարբեր՝ ծագումնաբանական, արդիականացնող, պատմահամեմատական և այլ ձևերով:

Կրոնագիտության շրջանակներում չափազանց կարևորվում է նաև **տիպաբանացման մեթոդը**: Այն թույլ է տալիս կրոնի (կրոնների) որոշակի հատկանիշների վերլուծության հիման վրա «տարանջատել» առանցքային որևէ որակ (ինչպիսին է, օրինակ, ազգային կրոնների, բազմաստվածության, քաղկեղոնական կամ հակաքաղկեղոնական եկեղեցիների և այլնի տիպաբանացումը): Կարևոր նշանակություն ունի նաև տիպաբանացման մեթոդի դրսևորման մեկ այլ ձև, որը թույլ է տալիս ուսումնասիրության նպատակով խմբավորել անգամ տարբեր կրոնների միևնույն հատկանիշներով օժտված երևույթները:

Կրոնական երևույթների վերլուծական ուսումնասիրության շրջանակներում մեր օրերում լայնորեն կիրառվում է նաև **ֆենոմենոլոգիական մեթոդը**: Այն նպատակ է հետապնդում **հոգևոր փոխազդեցությունները** դիտարկել պատմականությունից դուրս՝ զուտ հավատքային երևույթների որակով, դրանք ենթարկել իմաստային վերլուծության, վեր հանել դրանց առնչությունները կրոնի համար էական և բնութագրական համարվող «սրբազնություն» կատեգորիայի հետ: Մեթոդի կիրառումը թույլ է տալիս ներքին «ուղղվածության» հիման վրա անհատական և հասարակական մակարդակով համադրել և հարաբերակցել հավատքային հիմնարար նշանակություն ունեցող երևույթները, պատկերացումները, գաղափարները և այլն:

Պատմական կրոնագիտության շրջանակներում կարևորվում է նաև էկզեգե-

տիկայի օրգանական «ժառանգորդը» համարվող **հերմենևտիկական մեթոդը**: Սերտորեն կապված լինելով ֆենոմենոլոգիական մեթոդի հետ՝ այն հանդես է գալիս իբրև կրոնական երևույթների ուսումնասիրության յուրահատուկ միջոց: Հերմենևտիկական մեթոդի օգնությամբ մշակվում և հոգևոր պրակտիկա են ներդրվում սակրալ տեքստերի, կրոնական հեղինակությունների, ֆենոմենների և այլնի հեղինակային մեկնության հնարներն ու միջոցները: Հաշվի առնելով մեկնության և ըմբռնողության միջև եղած տարբերություններն՝ այդ մեթոդի կիրառումը թույլ է տալիս բացահայտել նաև կրոնական կանոնական տեքստերի կապը համապատասխան հասարակական-մշակութային միջավայրի հետ:

Կրոնագիտական համակարգային վերլուծության շրջանակներում կարևորվում է հատկապես **կառուցվածքագործառնական մեթոդը**: Այն թույլ է տալիս բացահայտել կրոնական համակարգի կառուցվածքը, այդ թվում՝ կառուցվածքային տարրերի գործառնական առանձնահատկությունները: Մեթոդը լայնորեն կիրառվում է նաև միմյանց հետ հարաբերվող կրոնական համակարգերի նույնական տարրերի համեմատական վերլուծության գործում: Վերլուծական այդ սկզբունքը արդյունավետ ձևով կիրառվում է նաև կրոնի ենթահամակարգային տարրերի ուսումնասիրության գործում: Այս մեթոդի կիրառումը կապված է նաև որոշակի դժվարությունների հետ, քանի որ միշտ էլ առկա է «կրոնական փորձի» միակողմանի (սուբյեկտիվ) մեկնաբանման վտանգ: Աշխարհիկ կրոնագիտությունն օգտագործելով դիսցիպլինի գիտական տվյալները՝ կառուցվածքագործառնական մեթոդը կիրառում է կրոնական տարբեր երևույթների էությունը մեկնաբանելու համար:

Ընդհանրացնելով այդ ամենը՝ կարելի է պնդել, որ կրոնագիտության համակարգի ձևավորումն օրգանապես կապված է գիտական մտքի նվաճումների հետ: Նրանում կրոնական համակարգերն անհրաժեշտաբար դիտարկվում են հասարակության, ինչպես նաև՝ հոգևոր մշակույթի զարգացման համատեքստում: Դրանից հետևում է, որ կրոնագիտական ուսումնասիրությունների ոլորտում քննարկվում են նաև կրոնի, իբրև մշակույթի յուրահատուկ երևույթի առանձնահատկությունները, կրոնամշակութային երևույթների հատկանիշները, կրոնական փիլիսոփայության, կրոնական բարոյականության, կրոնական արվեստի և այլ երևույթների առանձնահատկությունները:

Նույնը պետք է ասել նաև **աշխարհայացքային հարցերի** վերաբերյալ: Սերտորեն շաղկապված լինելով մարդու էության, գոյության, կյանքի իմաստի և նպատակի, մահվան և անմահության հիմնահարցերի հետ, կրոնագիտությունը ընդհանրացված ձևով հանդես է գալիս և՛ որպես աշխարհի, հասարակության և մարդու վերաբերյալ հայացքների ամբողջություն և՛ որպես ճանաչողության տեսություն, քանի որ համադրում և մեկ ամբողջության մեջ է ներկայացնում կրոնական, փիլիսոփայական, իրավաբարոյական, հասարակական-քաղաքական, մշակութային և այլ հայացքները: Միաժամանակ, տարբեր (դիցաբանական, կրոնական, փիլիսոփայական և այլն) աշխարհայացքների տվյալների համադրմամբ կրոնագիտությունը «մարդ-բնություն», «մարդ-հասարակություն», «մարդ-պատմություն», «մարդ-մարդ» և բազմաթիվ այլ հարթություններով ձևավորում է գաղափարների ամբողջական պատկեր:

Կրոնագիտական մոտեցմամբ մարդու, հասարակության և աշխարհի մասին

կրոնական և ոչ կրոնական մոտեցումները ներկայացվում է **երկխոսության տեսքով**, կարևորելով այն, որ կրոնական և ոչ կրոնական աշխարհայացքները ստորաբաժանված են և հանդես են գալիս բազմաշերտությամբ: Այդ աշխարհայացքներում առկա են այնպիսի բաղադրատարրեր, որոնք համընդհանրության, բարոյական պատկերացումների, գեղագիտական արժեքների և այլնի դիրքերից արտացոլում են հասարակության և քաղաքակրթության պատմության զարգացման փուլերին բնորոշ հարաբերությունները, ինչպես նաև՝ կոնկրետ ազգության, հասարակական շերտի, խավի կամ որոշակի խմբի կեցությունը: Եվ քանի որ կրոնական և ոչ կրոնական աշխարհայացքների ելակետերը կարող են և չհամընկնել, նրանք տարբեր կերպ են բացատրում իրական աշխարհը, թեև կարող են ունենալ նաև նույնական մոտեցումներ, գաղափարներ ու արժեքներ:

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ

A. Г. КАЛАШЯН

Формирование системы исторического религиоведения органически связано с закономерностями развития общественной, духовной и культурной жизни общества. А теоретические основы системы исторического религиоведения складывались в XVII-XIX вв., когда философская мысль (Дж. Бико, Ф. Бекон, Д. Юм, И. Гердер, Г. В. Ф. Гегель и др.) эпохи стремилась критически осмыслить эмпирический (исторический, антропологический, этнографический, археологический и т.д.) религиоведческий материал.

В системе исторического религиоведения важное место принадлежит сравнительной методологии, посредством которой стало возможным комплексное теоретическое осмысление мировоззренческих религиоведческих проблем разных (человек-природа, человек-общество, человек-история, и т.п.) уровней.

THEORETICAL PRINCIPLES FOR ESTABLISHMENT OF HISTORICAL RELIGIOUS STUDIES

A. G. KALASHYAN

The formation of the historical religious studies system is tightly connected with the regular developments of spiritual and cultural life of society. The theoretical basis for historical religious studies developed during XVII-XIX centuries when the philosophical mind of the time (J. Bioko, F. Beckon, D. Hume, I. Herder, G. Hegel and others) critically analyzed the empirical (historical, anthropological, ethnographic, archeological, etc.) material of religious studies.

The comparative methodology plays an important role in the system of historical religious studies. It facilitated to analyze the complex theoretical religious issues (human-nature, human-society, human-history, etc.) of different levels.